

ІСТОРИЧНА ОСНОВА ТА ЛІТЕРАТУРНА ДОЛЯ РОМАНУ ІВАНА БАГРЯНОГО „СКЕЛЬКА”

Літературна творчість відомого тепер в Україні письменника Івана Павловича Багряного припадає на другу половину 20-х років, коли загострювалася так звана класова боротьба, проводилося масове знищення хліборобів і суцільна колективізація, що й привело до страшного голодомору 1932-1933 років.

Першу самвидавівську прозову книжку під назвою «Чорні силуети» молодий автор видрукував у охтирській друкарні 1925 року. Через рік у київському журналі «Глобус» з'явився його вірш «В місто».

Увагу тодішнього читача й критики привернула до себе збірка поезій «До меж заказаних», яка вийшла 1929 року у видавництві «Маса». Хоч окремі вірші молодого автора ще не відзначалися художньою довершеністю, але вони хвилювали читачів своїм змістом, емоційною напругою і розкутістю, різко дисонували з тогочасною «актуальною» тематикою та офіційною поезією, яка виражала ідеологію пролетаріату.

В одному з ранніх віршів І. Багряний, звертаючись до поетів-земляків, гостро критикував їх за те, що вони:

Родившись з крилами не вчилися літати

Родившись гордими – навчилися плазувати.

У цих рядках не важко було літературній критиці розгадати ставлення поета до творів декларативних і фанфарних, як і їх авторів, та звинуватити І. Багряного у відступі від «магістрального шляху» політизації літератури й мистецтва. Подібні вирокі підтримувались офіційною ідеологією. Адже в ході літературної дискусії 1925-1928 років тодішня влада настирливо вишукувала серед української інтелігенції «ворогів народу», чіпляла борцям за духовне відродження ярлики українських буржуазних націоналістів, розкручувала маховик масових репресій. Така політика сковувала розвиток літератури і мистецтва, позбавляла письменників можливості проявити творчу індивідуальність і свободу мистецького самовираження.

Та ні політичні вирокі, ні репресії, що розпочалися в Україні, не лякали І. Багряного. Він залишався вірним своєму мистецькому кредо: «Я хочу бути тільки людиною, яких так мало на світі...». Молодий автор, сформувавшись як письменник в колі «ланківців» (Б. Антоненко-Давидович, В. Підмогильний, Г. Косинка, Є. Плужник, Т. Осьмачка та ін.), навіть у жорстких умовах сталінських репресій не приховував і не збирався змінювати своїх естетичних позицій, як це робило немало інших письменників у той час.

У першому числі журналу "Червоний шлях" за 1929 рік було надруковано поему І. Багряного "Вандея". У ній автор звертався до давньої і сучасної йому долі України, пограбованої духовно й матеріально з "чужим і гербом і мечем", із „заживо обскубаними дітьми" і їх сліпими батьками та згвалтованою землею. Багато в чому ця поема перегукувалася з творами Є. Маланюка ("Варязька балада", "Діва Обида"), у яких він змалював Україну як Степову Елладу в одному плані і як "повію ханів і царів" в другому плані. Реальне відтворення в поемі "Вандея" кривавої вакханалії в Україні, викликаної революцією та громадянською війною, тодішня критика гостро засудила й звинуватила Івана Багряного в тому, що він "негативно оцінював завоювання революції".

Свою поему-симфонію „Золотий бумеранг", яку можна назвати оптимістичним гімном людині й землі, Іван Багряний закінчував уже в Харківській тюрмі.

Не применшуючи значення творів, написаних Іваном Багряним до арешту в 1932 році, варто, на наш погляд, серед інших виділити його історичний роман у віршах „Скелька". До появи цього роману українська література не мала історичного твору такого жанру. Роман із захопленням зустріли і літературні кола, і рядові читачі. Перша рецензія на „Скельку" з'явилася у 5 числі одеського журналу „Металеві дні" за 1931 рік. Рецензент Ярмолинський писав, що „роман Ів. Багряного вражає насамперед бездоганною єдністю, витонченою врівноваженістю форми і змісту, емоційною насиченістю образів, динамічним, всебічним, не спрощено одноманітним відображенням психіки героїв. Роман вражає культурою мови й віршованих розмірів, багатством свіжих, далеких від трафарету, образів, цікавою композицією..." Це була висока мистецька і професійна оцінка твору молодого автора, хоч рецензент і не обходив окремих недоліків книги.

В основу роману лягли справжні події, що відбувалися в Україні в XVIII столітті. Після поразки козацького війська під Полтавою на чолі з Іваном Мазепою самодержавна Росія захопила Лівобережну Україну й повела жорстоку політику проти українського населення, його традицій і духовності. Це була тяжка доба для українського народу. Царський уряд щедро роздавав українські землі російським чиновникам, церквам, монастирям, проводячи таким чином політику „зросійщення" українців. Не гребувала цими послугами й певна частина козацької старшини, що зрадила Івана Мазепу. Часто в погоні за дворянськими привілеями й царськими чинами вона ставала на антинародний шлях, зрікалася своїх духовних оберегів. Переповнило чашу всенародного терпіння зруйнування Запорізької Січі й

запровадження кріпацтва. Але, незважаючи на жорстокі утиски, у серцях народу продовжував жити дух козацької вольності, який надихав його на нищівний спротив гнобителям. Про такий спротив-повстання нащадків запорізьких козаків, мешканців села Скелька на Полтавщині, і йдеться в однойменному романі.

Село Скелька знаходиться недалеко від села Куземин, з якого була родом мати Івана Багряного. Відвідуючи свого діда – пасічника, закатованого в 1920 році чекістами, хлопець часто проходив через Скельку, любувався берегами тихої Ворскли, задивлявся на гору, де ще залишилися руїни колишнього чоловічого монастиря Куземинської Покрови. Від діда й односельців чув майбутній письменник немало захоплюючих легенд і переказів про цей таємничий монастир, спалений кріпаками-повстанцями, про давньоукраїнське поселення XII століття, залишки якого знайшли поблизу Скельки.

Роман був написаний всього за 22 дні в батьківській хаті в Охтирці. Виспівані п'ять тисяч рядків, як бачимо, на одному диханні й склали книгу, яка стала справжнім явищем в українській літературі кінця 20-х – початку 30-х років. З появою цієї книги, на жаль, і почався "хресний хід" І. Багряного на Голгофу ...

Закінчивши роман у 1928 році, автор не поспішав його друкувати, виносити на суд читачів. Лише в кінці 1929 року він здав рукопис до Державного Видавництва України. Але у видавництві теж зволікали з його друком. Причиною затримки, можливо, була конфіскація тиражу поеми "Ave Maria" з уже згадуваною нами присвятою та передмовою або й інші завади. Забравши рукопис, І. Багряний віддав його до видавництва "Книгоспілка", де головним редактором був відомий на той час український письменник Олекса Слісаренко, який загине пізніше в сталінських катівнях. Роман було схвалено до друку. У кінці 1930 року він вийшов двотисячним тиражем і швидко був розкуплений.

Заспів роману автор почав рядками, що відображають мальовничу панораму полтавської землі загалом і одного з її сіл – Скельки:

Прилипла Скелька (Скелька – це село)
Над Ворсклою, де гори голубіють;
Біленькі хати цвітом залило,
Попід горою ж, наче бемське скло,
Блищить вода.
А далі, мов сулія,
Поставлена на сизому шпилі,

Там, де ліси і замчище здорове,
Де дух великий, а діла малі,
Мигає маківкою, ніби на столі,
На спині гір
Куземинська Покрова.

Окупувавши цей монастир, російські ченці перетворили його на „розписану, золочену мару”, де всім заправляли „чужі – Міхеї та Павліни”, які

... так тягнули божих тропарів,
що голі села й дальні хутори
з сльозами припадали на коліна...

Тягли ярмо чернечих кріпаків,
Як ласку царську,
Як дугу московську,
Нащадки запорозьких козаків,
І борсаючись, як мухи в павуків...

І так було до того часу
Аж поки дух батьків заговорив –
Поки мару за звичаєм старим,
Не справили на батьківську дорогу...

Апетити ігумена й ченців зростали з кожним днем.

... з двору по двадцять гривень,
з душі окремо, – кожен хай дає.
Крім того, кожен хай майно своє
Розділить на три частки рівно
І дві віддасть...

Щовечора тепер нехай
Підрядчиків міцний нагай.

Отроковиць усіх святиню прибирати
Усіх до одної!...

Нехай для братських келій
Приносять квіти, будуть ряси шить,
Білизну прати і для кожної душі!
Щоднини прибирають постелі.

А ще... –
Ієремія осміхнувсь.

Знуцання над дівчатами (отроковиці – підлітки) часто приводило до селянських бунтів, нападів на монастир. Але

щоразу ці виступи закінчувалися безрезультатно, бо монастир був одночасно й укріпленою фортецею, а ченці й ігумен бралися за зброю.

Письменник майстерно передає напружені моменти селянського повстання, коли його очолив юнак Данило Чорний. Утративши наречену Мар'яну, закатовану ченцями, Данило сповна розквитався з катами свого народу та розплатився за власну скалічену долю:

То ніч була!.. І в пекло крик дійшов.

Таких ночей було на світі мало.

Недаром – бо Данило з розуму зійшов –

Усе пощезло, втопилося в крові, в огні пропало.

Не врятувалося ніщо

Від помсти дикої

За все: за піт, за муки,

За матерів і за згвалтованих дівчат,

За крик дітей,

За глум,

За віру,

За розлуку.

Із реготом страшним, в диму (другим в науку)

Пройшлись ножі козацьких онучат!

То ніч була!..

Викликані ігуменом російські драгуни жорстоко придушили повстання, але слава про повстанців і їх ватажка Данила з роками обростала романтичними легендами, а відгомін козацької слави вселяв надію й окрилював у боротьбі з гнобителями нові покоління українців.

Про це теж з гордістю розповідає Іван Багряний:

Данило зник – пропав як сизий дим.

Та не пропала слава рамаянна,

Хороша слава. Думи і пісні

По велетню, полюбому, по нім,

Рокочуть струни смілого Бояна.

„Гей, був юнак,

Та й був юнак такий!

Та й клекотав юнак обпльованої черні!

Вплітали діти пісню у вінки

І зберігали пам'ять про діла батьків,

Про смілого раба,

Про славу наречену.

Високу мистецьку оцінку роман "Скелька" одержав не тільки в згадуваній нами рецензії Ярмолинського. Тоді його належно

оцінили також Б. Антоненко-Давидович, М. Терещенко, І. Кулик, О. Слісаренко та інші письменники. Про спрямування цього роману проти гегемонії московської церкви й великодержавного російського шовінізму в Україні, про високу професійну майстерність тоді ще молодого автора наголосив Дмитро Нитченко (Чуб), видаючи книгу 1984 року в Мельборні (Австралія). Зазначаючи у вступній статті "Роман "Скелька" та його особливості", що роман "має в собі багато позитивного, як історичні моменти, образність, мистецькі засоби, композиція", Д. Нитченко звертає особливу увагу на цікаву й своєрідну мову твору. Він пише, що в романі „щоразу зустрічаємо оригінальні метафори, епітети, порівняння; мова пересипана потрібними архаїзмами та місцевими діалектними виразами чи словами. Серед метафор барвисто звучать такі, як: «Вогник тлів і лащився на схудлих лицях. Просилася печаль до серця в куми. Крик пожмакав тишину, немов шматок паперу. На покуті жебрачать каганці. Здригнулась ніч у чорнім клобуці. Схилилась ніч у крепі». Порівняння: «Яснять хатки, як стебла молочаю. Серце б'ється, як щупак в рукгелі. Ідуть млини, як з степу чабани. Упало лихо, ніби влітку сніг. Думки – як реп'яхи. І шест, як мороз, пробіг по хащах лісу. Як птах в тенетах, б'ється молодик. У неї зір, як лезо кинджала. А серце билось, як кажан. Розсипала усмішку, як проміння. І ляскають слова, неначе бич. Гуде луна, як – в пащі катакомб».

Роман написаний п'ятистопним ямбом і читається легко, хоч іноді автор користується і білим віршем, вільно поводить з римуванням, наголосами, вживає русизми.

Отже, як бачимо, своєрідний, насичений духом вітчизняної історії, далекої і близької минувшини, роман різко дисонував з творами, що оспівували революційну романтику та пафос соціалістичного будівництва "по всьому фронту". Зважаючи на ці обставини, тогочасна ортодоксальна критика швидко зреагувала на появу цього роману. Через кілька місяців у журналі "Критика" (ч.10, 1931 р.) з'явилася стаття із назвою „Куркульським шляхом”, у якій „Скелька” критикувалася „на рознос”. Аналізуючи всю ранню творчість І. Багряного, зокрема й роман „Скелька”, автор статті Ол. Правдюк виносив ідеологічний вирок його автору: „Від самого початку поет став співцем куркульської ідеології і до сьогодні залишається таким”. Стаття Ол. Правдюка прямо перегукувалася зі статтею Б. Коваленка, опублікованою в „Літературній газеті” 1 липня 1930 року під псевдонімом К. Потапчука і, зрозуміло, доливала „масла в огонь”. Сховавшись за псевдонімом, Б. Коваленко теж гостро критикував збірку „До меж заказаних”, поему „Ave Maria” та інші

твори. "На нашу думку, – писав він, – це шлях не новий, шлях активно-реакційний куркулячо-буржуазних синків, озвірілих на все людство зо всіма його перспективами, співців містичного самозабуття і паразитичного індивідуалізму".

Звинувачений у націоналістичних тенденціях щодо показу нашої минувшини, буржуазній романтиці й палкій любові до Івана Мазепи та інших народних ватажків – "славних лицарів козачих", що проявилися в романі "Скелька", 16 квітня 1932 року Іван Багряний був заарештований. Це відбулося прямо на вулиці, недалеко від сумнозвісного письменницького будинку "Слово", який у Харкові стали називати "Крематорієм".

Уже в еміграції Іван Багряний напише про ці трагічні дні в автобіографії: "У 1932 році був заарештований за політичний (самостійницький український) ухил в літературі й політиці та ув'язнений у Харківській так званій „внутрішній тюрмі” ГПУ, де пробув одинадцять місяців у камері самотнього ув'язнення, а потім був засуджений на 5 років концтаборів. Присуд відбував у таборах так званого ГУМ ЛАГУ. Терміну не добув, у 1937 році втік. Був повторно заарештований на початку 1938 року й сидів у Харківській в'язниці УГБ-НКВД на Холодній горі. Сидів 2 роки 7 місяців. Був звільнений у 1940 році під нагляд у зв'язку з тяжкою хворобою легенів".

Повернення творів І. Багряного, як і його імені, в скарбницю української національної культури є примітною ознакою нашого часу. Нинішній український читач уже має змогу прочитати романи І. Багряного „Сад Гетсиманський”, „Тигролови”, „Людина біжить над прірвою”, повість „Огненне коло”, книгу публіцистики „Під знаком Скорпіона” та інші твори, що з'явилися друком в Україні протягом 90-х років. Та найбільшим досягненням у галузі „багрянознавства”, на наш погляд, є вихід у 1999 році збірки „Золотий бумеранг”. Її редактором є упорядник та автор приміток, відомий український письменник і пристрасний дослідник творчості Івана Багряного – Олександр Володимирович Шугай. За підтримки фундації імені І. Багряного (США) він здійснив неоціненну послугу тим, хто цікавиться рідним словом, історією і культурою. У книзі вперше в Україні (після 1930 р.) видруковано повний текст роману у віршах „Скелька”, яким ми і користувалися в роботі над цим дослідженням.

Роман „Скелька” повинен зайняти належне йому місце в сучасній історичній романістиці цього жанру (маємо на увазі романи Л. Костенко „Маруся Чурай” і „Берестечко”), оскільки започаткував його Іван Багряний ще в 20-х роках.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Багрянний І. Тигролови. Післямова М. Жулинського „Я хочу бути тільки людиною”. – К., 1991.
2. Багрянний І. Сад Гетсиманський. Вступна стаття О. Гаврильченка і А. Коваленка. – К., 1992.
3. Багрянний І. Під знаком Скорпіона. Передмова О. Шугая „В Новому Ульмі при Дунаю...” – К., 1994.
4. Шугай О. Іван Багрянний або Через терни Гетсиманського саду. – К., 1996.
5. Багрянний І. Золотий бумеранг. Редактор-упорядник О. Шугай. – К., 1999.
6. Лавріненко Ю. Іван Багрянний – політичний діяч і письменник // Українське слово: У 3 т. – К., 1994. – Т. 2. – С. 612-640.
7. Гаєвська Н., Монастирецький Л. Іван Багрянний // Живе слово: У 3-х книгах. – К., 1997. – Кн. 2. – С. 3-12.